

4. MECHANIKA SOUSTAVY HMOTNÝCH BODU.

Nemusí být vždy postačující nahradit pohyb reálného objektu pohybem jediného hmotného bodu, např. když bude objekt současně konat pohyb posuvný (translační) i otáčivý (rotační). Proto je výhodné vytvořit model daného objektu pomocí soustavy hmotných bodů. **Soustavou hmotných bodů rozumíme soubor n hmotných bodů, které tvoří určitý celek.**

Příkladem soustavy hmotných bodů mohou být: sluneční soustava, molekula, vlaková souprava, granát a jeho střepiny po výbuchu, vozičky spojené pružinou, tuhé těleso jako soubor pevně vázaných částic (atomů, molekul) apod.

4.1 Základní charakteristiky a silové působení v soustavě hmotných bodů, první impulsová věta.

Uvažujme soustavu n hmotných bodů, jejichž hmotnosti jsou $m_1, m_2, \dots, m_n$. Celková hmotnost soustavy je pak

$$m = \sum_{i=1}^n m_i \quad . \quad (4.1)$$

Síly, které mohou působit na každý hmotný bod, můžeme rozdělit na dvě skupiny:

Vnější (externí) síly, které mají původ ve hmotách (tělesech) mimo soustavu.

Vnitřní (interní) síly, vyvolané vzájemným působením hmotných bodů soustavy.

Zvolme si libovolný i -tý bod soustavy. Označíme $\vec{F}_{i,ext}$ výslednici vnějších sil a $\vec{F}_{i,int}$ výslednici vnitřních sil na něj působících.

Pohybová rovnice i -tého hmotného bodu soustavy má pak tvar

$$\begin{aligned} m_i \vec{a}_i &= \vec{F}_{i,ext} + \vec{F}_{i,int} \\ \text{resp.} \quad \frac{d\vec{p}_i}{dt} &= \vec{F}_{i,ext} + \vec{F}_{i,int} \end{aligned} \quad (4.2)$$

kde $\vec{a}_i$ je okamžité zrychlení tohoto bodu a $\vec{p}_i = m_i \cdot \vec{v}_i$ jeho hybnost. Pro každý z n hmotných bodů soustavy můžeme napsat pohybovou rovnici stejného tvaru. Provedeme-li součet levých a pravých stran těchto rovnic dostáváme

$$\sum_{i=1}^n \frac{d\vec{p}_i}{dt} = \sum_{i=1}^n (\vec{F}_{i,ext} + \vec{F}_{i,int}) = \sum_{i=1}^n \vec{F}_{i,ext} + \sum_{i=1}^n \vec{F}_{i,int}$$

Upravíme levou stranu rovnice

$$\sum_{i=1}^n \frac{d\vec{p}_i}{dt} = \frac{d}{dt} \sum_{i=1}^n \vec{p}_i = \frac{d}{dt} (\vec{p}_1 + \vec{p}_2 + \dots + \vec{p}_n) = \frac{d\vec{p}}{dt},$$

kde $\vec{p}$ je vektor celkové hybnosti soustavy, pro který platí

$$\vec{p} = \sum_{i=1}^n \vec{p}_i = \sum_{i=1}^n m_i \vec{v}_i.$$

Postupně upravíme pravou stranu rovnice:

a) $\sum_{i=1}^n \vec{F}_{i,ext} = \vec{F}_{ext}$, kde $\vec{F}_{ext}$ je výslednice všech vnějších sil působících na soustavu hmotných bodů.

b) Jestliže

$$\vec{F}_{i,int} = \sum_{k=1}^n \vec{F}_{i,k} \quad (\text{mimo } k=i, \text{ sám na sebe nepůsobí}), \quad (4.3)$$

kde $\vec{F}_{i,k}$ je vnitřní síla, kterou k -tý hmotný bod působí na i -tý, pak můžeme psát

$$\sum_{i=1}^n \vec{F}_{i,int} = \sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^n \vec{F}_{i,k} = \vec{0} \quad (4.4)$$

Vektorový součet vnitřních sil soustavy je roven nulovému vektoru. Je-li totiž $\vec{F}_{i,k}$ síla, kterou působí k -tý bod na i -tý, musí na základě třetího Newtonova pohybového zákona - akce a reakce – působit i -tý bod na k -tý silou $\vec{F}_{k,i}$, přičemž platí $\vec{F}_{i,k} = -\vec{F}_{k,i}$ a v rámci soustavy $\vec{F}_{i,k} + \vec{F}_{k,i} = \vec{0}$. Všechny vnitřní síly tvoří dvojice, jejichž účinky se v soustavě vzájemně ruší.

Tak docházíme k **první větě impulsové**

$$\boxed{\frac{d\vec{p}}{dt} = \vec{F}_{ext}} \quad (4.5)$$

Časová změna celkové hybnosti soustavy hmotných bodů je rovna výsledné vnější síle, na soustavu působící.

Jestliže $\vec{F}_{ext} = \vec{0}$, plyne z rovnice (4.5)

$$\frac{d\vec{p}}{dt} = \vec{0} \Rightarrow \boxed{\vec{p} = \vec{p}_1 + \vec{p}_2 + \dots + \vec{p}_n = \text{konst.}} \quad (4.6)$$

Rovnice (4.6) vyjadřuje **zákon zachování hybnosti pro soustavu hmotných bodů**.

Celková hybnost soustavy hmotných bodů, na kterou nepůsobí vnější síly nebo jejich výslednice je nulový vektor, zachovává stálý orientovaný směr i velikost.

Příklady na aplikaci vztahu (4.6):

1. Střelné zbraně – při výstřelu vyletí střela o hmotnosti m_1 rychlostí v_1 a tím udělí zpětným nárazem zbrani o hmotnosti m_2 rychlost $v_2 = \frac{m_1 v_1}{m_2}$.
2. Raketa, jejíž pohyb je způsoben spaliny unikajícími velkou rychlostí dozadu. Protože však raketa neustále zmenšuje svoji hmotnost, je její pohyb složitější a my si tento případ podrobněji probereme v části 4.2.

4.2. Pohyb soustavy s proměnnou hmotností.

Předpokládejme, že celková hmotnost soustavy hmotných bodů se při pohybu mění (ne relativisticky, neboť $v \ll c$) tím, že se od ní hmotné body oddělují nebo se k ní připojují (např. letící raketa, z níž proudí velkou rychlostí zplodiny při hoření paliva, které je částí rakety; padající kapka vody v nasycené páře – zvětšuje se její hmotnost srážením páry na jejím povrchu).

Vzhledem k inerciální vztažné soustavě S se pohybují těleso o hmotnosti m rychlostí $\vec{v}$ a částice s hmotností dm rychlostí $\vec{w}$. Těleso a částice tvoří soustavu, jejíž celková hybnost je $\vec{p} = m\vec{v} + \vec{w}dm$. Když dopadne v určitém časovém okamžiku t částice na těleso a spojí se s ním, změní se rychlost tělesa v časovém intervalu $\langle t, t + dt \rangle$ o $d\vec{v}$ a jeho hybnost bude v čase $t + dt$

$$\vec{p}_1 = (m + dm)(\vec{v} + d\vec{v}).$$

Podle první impulsové věty je časová změna celkové hybnosti soustavy rovna výsledné vnější síle (4.5)

$$\frac{d\vec{p}}{dt} = \frac{\vec{p}_1 - \vec{p}}{dt} = \frac{1}{dt} [(m + dm)(\vec{v} + d\vec{v}) - (m\vec{v} + \vec{w}dm)] = \vec{F}$$

Za předpokladu, že $dmd\vec{v} \rightarrow 0$, můžeme psát

$$\frac{1}{dt} [m d\vec{v} + (\vec{v} - \vec{w}) dm] = \vec{F} \quad (4.7)$$

Rychlost částice vzhledem k pozorovateli v soustavě spojené s pohybujícím se tělesem bude $\vec{u}$. Tzn., že na základě vztahu pro skládání rychlostí v klasické mechanice (2.41) musí platit $\vec{u} = \vec{w} - \vec{v}$. Dosazením do (4.7) a po úpravě dostáváme

$$m \frac{d\vec{v}}{dt} = \vec{F} + \vec{u} \frac{dm}{dt}, \quad (4.8)$$

což je **pohybová rovnice soustavy s proměnnou hmotností**.

Síla $\vec{F}$ je výsledná vnější síla působící na soustavu. Člen $\vec{u} \frac{dm}{dt}$ má charakter vnitřní síly soustavy, vyjadřuje silové působení uvnitř soustavy při připojení či odpojení částice, $\frac{d\vec{v}}{dt}$ vyjadřuje zrychlení tělesa vzhledem k inerciální soustavě S.

Pro $\vec{F} = \vec{0}$ (izolovaná soustava – nastává v případě, že zanedbáváme pro zjednodušení řešení odpor prostředí, vliv tíhového pole, apod.) a $\vec{u} \neq \vec{0}$ vyplývá z rovnice (4.8) pro okamžité zrychlení tělesa

$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{\vec{u}}{m} \frac{dm}{dt} \quad (4.9)$$

Na obr. 4.1, jsou zobrazeny čtyři různé případy, při nichž mohou vzniknout nerovnoměrné pohyby tělesa (soustavy) s proměnnou hmotností (pro zjednodušení náčrtu $\vec{u}$ je rovnoběžná s $\vec{v}$). Na obr. 4.1 a) je uveden příklad zrychlování tělesa při zvětšování jeho hmotnosti ($dm > 0$) nebo zmenšování ($dm < 0$) a na obr. 4.1 b) dva případy brzdění tělesa.

Jeden z těchto čtyř případů si probereme podrobněji a to **pohyb letící rakety**. Letící raketa zmenšuje svoji hmotnost, protože z motoru uniká shořelé palivo rychlostí $\vec{u}$ proti směru pohybu rakety (v případě jejího zrychlování). Je-li časová změna hmotnosti rakety stálá ($\frac{dm}{dt} = \text{konst.}$), pak podle (4.9) zrychlení rakety roste (dokud se nespoteřebuje palivo), protože je nepřímo úměrné postupně zmenšující se hmotnosti m rakety. Upravíme rovnici (4.9) na tvar

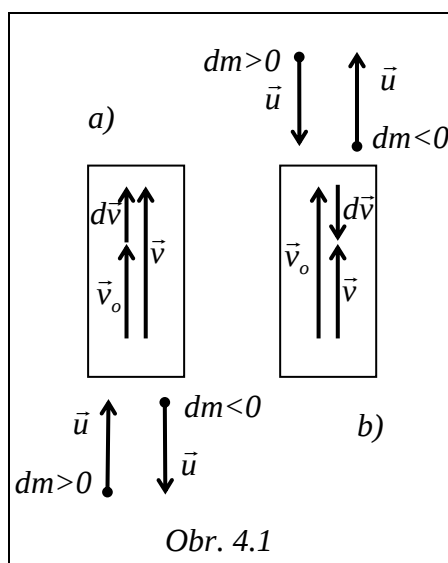
$$d\vec{v} = \vec{u} \frac{dm}{m}. \quad (4.10)$$

Integrací rovnice (4.10) v mezích od hmotnosti m_0 , což je hmotnost rakety s palivem při rychlosti $\vec{v}_0$, do $m < m_0$, což je hmotnost rakety s palivem při rychlosti $\vec{v}$, dostaneme

$$\vec{v} - \vec{v}_0 = \vec{u} \ln \frac{m}{m_0}$$

a po úpravě

$$\Delta \vec{v} = -\vec{u} \ln \frac{m_0}{m},$$

Obr. 4.1

což je **základní rovnice pohybu rakety** (pro vzduchoprázdňý prostor bez tíhových sil), tzv. **Ciolkovského rovnice**.

Je-li m_o počáteční hmotnost rakety s palivem a m konečná po spálení paliva, pak poměr hmotnosti paliva ke konečné hmotnosti

$$\frac{m_o - m}{m} = C$$

se nazývá **Ciolkovského číslo**. Maximální rychlost rakety, jejíž počáteční rychlost je nulová, se vypočítá

$$v = |u| \ln(1 + C).$$

Nejvýhodnější se jeví dosažení maximální rychlosti rakety zvětšením výtokové rychlosti spalín $\vec{u}$, ale také složením rakety z několika stupňů (každý stupeň má vlastní pohonnou jednotku).

4.3. Hmotný střed (těžiště) soustavy hmotných bodů.

V rovnici (4.2) $\vec{F}_{ext}$ vyjadřuje výslednici všech vnějších sil na soustavu působících. Kde bude působíště této síly? Zdá se logické, nahradit celou soustavu hmotných bodů jediným hmotným bodem, tzv. hmotným středem (těžištěm). Tento pojem zavedl již Archimédes.

Provedeme odvození rovnic pro výpočet souřadnic hmotného středu (těžiště) soustavy hmotných bodů. Začneme nejjednodušším případem, tj. soustavou dvou hmotných bodů o hmotnostech m_1 a m_2 (viz obr. 4.2). Hmotný střed T dvou hmotných bodů A a B je definován jako bod, který dělí spojnici bodů A , B v obráceném poměru hmotností.

$$\frac{\overline{AT}}{\overline{TB}} = \frac{m_2}{m_1} \Rightarrow \overline{AT}m_1 = \overline{TB}m_2$$

Pro pravoúhlý průmět úsečky AB do roviny xz opět platí

$$\overline{A'T'}m_1 = \overline{T'B'}m_2$$

nebo, pokud použijeme souřadnice bodů,

$$\begin{aligned} A(x_1, y_1, z_1), \quad B(x_2, y_2, z_2), \quad T(x_T, y_T, z_T) \\ (x_T - x_1)m_1 = (x_2 - x_T)m_2. \end{aligned}$$

Odtud

$$x_T = \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2}{m_1 + m_2}$$

obdobně

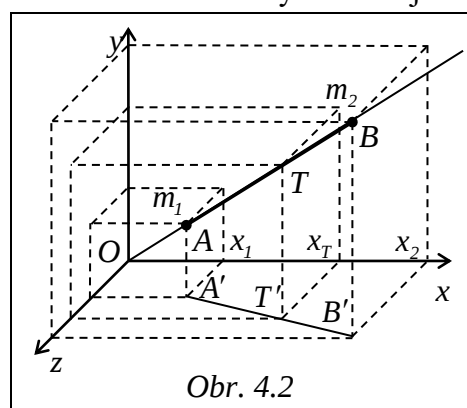
$$y_T = \frac{m_1 y_1 + m_2 y_2}{m_1 + m_2} \quad z_T = \frac{m_1 z_1 + m_2 z_2}{m_1 + m_2}.$$

Stejně bychom mohli provést odvození pro soustavu tří hmotných bodů (obr. 4.3). V těžišti T' je soustředěna hmotnost $(m_1 + m_2)$ a třetí hmotný bod má hmotnost m_3 .

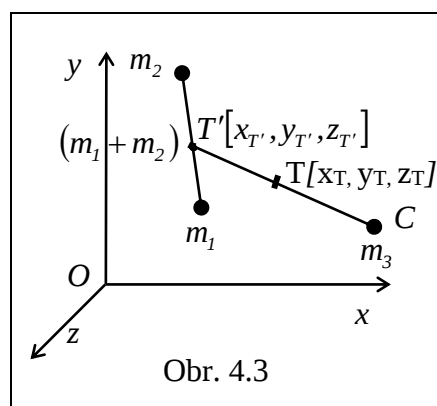
Platí:

$$\overline{T'T}(m_1 + m_2) = \overline{TC}m_3$$

$$x_T = \frac{(m_1 + m_2)x_{T'} + m_3 x_3}{(m_1 + m_2) + m_3} = \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2 + m_3 x_3}{m_1 + m_2 + m_3}$$

Obr. 4.2

Obr. 4.3

$$y_T = \frac{m_1 y_1 + m_2 y_2 + m_3 y_3}{m_1 + m_2 + m_3} \quad z_T = \frac{m_1 z_1 + m_2 z_2 + m_3 z_3}{m_1 + m_2 + m_3}.$$

Výsledek lze zobecnit pro souřadnice hmotného středu $T(x_T, y_T, z_T)$ soustavy n hmotných bodů

$$x_T = \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2 + \dots + m_n x_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n} = \frac{\sum_{i=1}^n m_i x_i}{\sum_{i=1}^n m_i}, \quad y_T = \frac{\sum_{i=1}^n m_i y_i}{\sum_{i=1}^n m_i}, \quad z_T = \frac{\sum_{i=1}^n m_i z_i}{\sum_{i=1}^n m_i} \quad (4.11)$$

nebo pomocí polohového vektoru $\vec{r}_T$ hmotného středu T soustavy n hmotných bodů

$$\vec{r}_T = \frac{\sum_{i=1}^n m_i \vec{r}_i}{\sum_{i=1}^n m_i}, \quad (4.12)$$

kde $\vec{r}_i$ je polohový vektor i -tého hmotného bodu soustavy.

V případě spojitého rozložení hmoty přechází rovnice (4.11) a (4.12) na tvar

$$x_T = \frac{1}{m} \int x dm, \quad y_T = \frac{1}{m} \int y dm, \quad z_T = \frac{1}{m} \int z dm$$

resp.
$$\vec{r}_T = \frac{1}{m} \int \vec{r} dm,$$

kde m je celková hmotnost soustavy n hmotných bodů [viz (4.1)], $dm = \rho dV$ je hmotnost elementu o objemu dV a ρ je hustota.

Pro soustavu hmotných bodů platí první impulsová věta. Postupně upravujeme levou stranu rovnice (4.5)

$$\frac{d\vec{p}}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\sum_i \vec{p}_i \right) = \frac{d}{dt} \left(\sum_i m_i \vec{v}_i \right) = \frac{d}{dt} \left(\sum_i m_i \frac{d\vec{r}_i}{dt} \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{d}{dt} \sum_i m_i \vec{r}_i \right).$$

Použitím vztahů (4.5) a (4.1) pokračujeme dále

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{d}{dt} m \vec{r}_T \right) = m \frac{d^2 \vec{r}_T}{dt^2}.$$

Tedy

$$m \frac{d^2 \vec{r}_T}{dt^2} = \vec{F}_{ext} \quad (4.13)$$

To je ovšem pohybová rovnice pro jediný hmotný bod, jehož hmotnost m je celková hmotnost soustavy a jehož polohový vektor $\vec{r}_T$ je polohový vektor hmotného středu soustavy a na nějž působí všechny vnější síly.

Tak docházíme k větě o pohybu hmotného středu (těžiště):

Hmotný střed (těžiště) soustavy hmotných bodů se pohybuje jako hmotný bod, ve kterém je soustředěna celá hmotnost soustavy a do kterého jsou přeneseny všechny vnější síly.

V případě, že $\vec{F}_{ext} = \vec{0}$, pak z rovnice (4.13) plyne

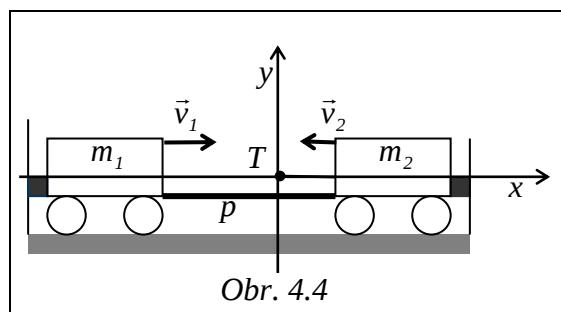
$$\frac{d^2 \vec{r}_T}{dt^2} = \vec{0} \Rightarrow \boxed{\frac{d\vec{r}_T}{dt} = \vec{v}_T = \overrightarrow{\text{konst}}} \quad (4.14)$$

Rovnice (4.14) je matematickým vyjádřením věty o zachování pohybu hmotného středu (těžiště) soustavy:

Hmotný střed (těžiště) soustavy hmotných bodů, která nepodléhá vnějším silám, se pohybuje rovnoměrně přímočaře nebo je v klidu.

Příklady použití věty o zachování pohybu těžiště:

- 1) Pro naši sluneční soustavu, když ji budeme považovat za izolovanou, platí zákon zachování hybnosti i věta o zachování pohybu hmotného středu, tzn. že hmotný střed sluneční soustavy (který je blízko středu Slunce) se pohybuje (vzhledem k soustavě stálic) rovnoměrně přímočaře.
- 2) Mezi dvěma vozíčky o hmotnostech m_1, m_2 , které jsou u stěn přichyceny elektromagnety, je natažena pružina p . Po současném uvolnění obou vozíčků pružina odpadne a vozíčky se začnou pohybovat rychlostmi $\vec{v}_1, \vec{v}_2$ (obr. 4.4). Předpokládejme, že na počátku pohybu bylo těžiště této soustavy v počátku souřadnic, tedy pro x -ovou souřadnici těžiště platilo podle (4.11)

Obr. 4.4

$$x_T = \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2}{m_1 + m_2} = 0,$$

kde x_1, x_2 jsou souřadnice těžišť vozíčků. Jaká bude souřadnice x_{T1} těžiště této soustavy po uplynutí času t od začátku pohybu vozíčků? Vozíčky urazí dráhy $s_1 = v_1 t, s_2 = v_2 t$, poloha těžiště bude určena vztahem

$$x_{T1} = \frac{m_1(x_1 - v_1 t) + m_2(x_2 - v_2 t)}{m_1 + m_2} = \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2}{m_1 + m_2} - \frac{(m_1 v_1 + m_2 v_2)t}{m_1 + m_2}$$

První člen podle předpokladu se rovná nule a v čitateli druhého aplikujeme zákon zachování hybnosti pro naši soustavu $\vec{p}_1 + \vec{p}_2 = \vec{0}$, takže platí $x_{T1} = 0$, což znamená, že poloha těžiště T soustavy dvou vozíčků se nemění, těžiště je v klidu.

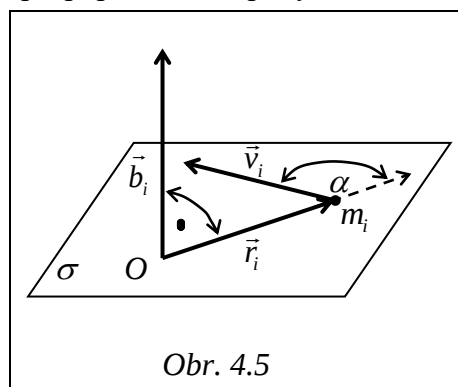
4.4. Druhá impulsová věta.

Koná-li soustava hmotných bodů otáčivý (rotační) pohyb, pak nevystačíme s fyzikálními veličinami doposud v této kapitole definovanými při popisu tohoto pohybu.

Pohybová rovnice i -tého bodu soustavy hmotných bodů má tvar (4.2). Zvolme libovolný vztažný bod O . Poloha i -tého bodu soustavy je určena polohovým vektorem $\vec{r}_i$ (viz obr. 4.5). Násobme rovnici (4.2) vektorově zleva vektorem $\vec{r}_i$

$$\vec{r}_i \times \frac{d\vec{p}_i}{dt} = \vec{r}_i \times \vec{F}_{i,ext} + \vec{r}_i \times \vec{F}_{i,int} \quad (4.15)$$

Pro popis rotačního pohybu hmotného bodu nestačí jen vektor hybnosti $\vec{p}$. Zavádíme další fyzikální veličinu tzv. **moment hybnosti (točivost)** $\vec{b}_i$ i -tého bodu sou-

Obr. 4.5

stavy vzhledem k bodu O , která **vyjadřuje míru otáčivého pohybu** i -té částice. Platí

$$\vec{b}_i = \vec{r}_i \times \vec{p}_i \quad (4.17)$$

Z obr. 4.5 je patrné, že vektor $\vec{b}_i \perp \sigma \equiv \vec{r}_i, \vec{p}_i$. Jeho velikost je $b_i = r_i \cdot p_i \cdot \sin \alpha$, kde r_i a p_i jsou velikosti vektorů $\vec{r}_i, \vec{p}_i$ a α je úhel sevřený vektory $\vec{r}_i, \vec{v}_i$. Moment hybnosti má jednotku $\text{kg} \cdot \text{m}^2 \cdot \text{s}^{-1}$.

Derivací momentu hybnosti i -tého bodu podle (4.9) obdržíme

$$\frac{d}{dt}(\vec{r}_i \times \vec{p}_i) = \frac{d\vec{r}_i}{dt} \times \vec{p}_i + \vec{r}_i \times \frac{d\vec{p}_i}{dt} = \vec{r}_i \times \frac{d\vec{p}_i}{dt},$$

neboť

$$\frac{d\vec{r}_i}{dt} \times \vec{p}_i = \vec{v}_i \times (m_i \vec{v}_i) = \vec{0},$$

protože oba vektory mají též směr (jsou rovnoběžné, $\sin 0^\circ = 0$).

Levá strana rovnice (4.15) má tedy tvar

$$\frac{d}{dt}(\vec{r}_i \times \vec{p}_i) \quad (4.16)$$

První člen pravé strany rovnice (4.15) definuje moment vnější síly, působící na i -tý bod, vzhledem k vztažnému bodu O :

$$\vec{M}_i = \vec{r}_i \times \vec{F}_{i,ext}$$

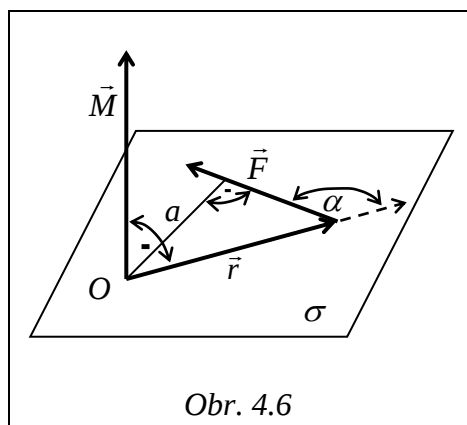
Moment síly $\vec{M}$ je mírou otáčivého účinku síly vzhledem k libovolnému vztažnému bodu O . Je definován

$$\vec{M} = \vec{r} \times \vec{F} \quad (4.18)$$

Vektor $\vec{M}$ je kolmý k rovině σ , která je jednoznačně určena vektory $\vec{r}$ a $\vec{F}$ (viz obr. 4.6). Jeho orientace je určena pravidlem určujícím orientaci vektoru, který je výsledkem vektorového součinu [viz kap. 1., str. 11]. Velikost vektoru momentu síly je dána

$$M = Fr \sin \alpha,$$

kde r a F jsou velikosti vektorů $\vec{r}, \vec{F}$ a α je úhel jimi sevřený. Někdy se také velikost $\vec{M}$ definuje $M = Fa$, kde a je tzv. rameno síly ($a = r \sin \alpha$), což je kolmá vzdálenost vektorové přímky síly od bodu O (viz obr. 4.6).

Obr. 4.6

Jestliže síla $\vec{F}$ je výslednicí několika sil $\vec{F}_i$, pak moment výsledné síly $\vec{F}$ je roven vektorovému součtu momentů jednotlivých složek $\vec{F}_i$.

Rovnici (4.15) můžeme tedy psát [použijeme vztah (4.3)]

$$\frac{d\vec{b}_i}{dt} = \vec{M}_i + \sum_k (\vec{r}_i \times \vec{F}_{i,k}) \quad (4.19)$$

Rovnice (4.19) sečteme pro všechny body soustavy. Obdržíme

$$\sum_i \frac{d\vec{b}_i}{dt} = \sum_i \vec{M}_i + \sum_i \sum_k (\vec{r}_i \times \vec{F}_{i,k}) \quad (4.20)$$

Dále platí

$$\sum_i \frac{d\vec{b}_i}{dt} = \frac{d}{dt} \sum_i \vec{b}_i = \frac{d\vec{b}}{dt},$$

kde

$$\vec{b} = \sum_i \vec{b}_i$$

je **celkový moment hybnosti** celé soustavy. Obdobně je

$$\vec{M} = \sum_i \vec{M}_i$$

celkový moment vnějších sil na soustavu působících.

Ve dvojitém součtu na pravé straně rovnice (4.20) se vyskytují členy ve dvojicích

$$\vec{r}_i \times \vec{F}_{i,k} + \vec{r}_k \times \vec{F}_{k,i} = \vec{r}_i \times \vec{F}_{i,k} - \vec{r}_k \times \vec{F}_{i,k} = (\vec{r}_i - \vec{r}_k) \times \vec{F}_{i,k} = \vec{r}_{i,k} \times \vec{F}_{i,k},$$

kde vektor $\vec{r}_{i,k} = \vec{r}_i - \vec{r}_k$ má směr spojnice bodu i-tého a k-tého (obr. 4.7).

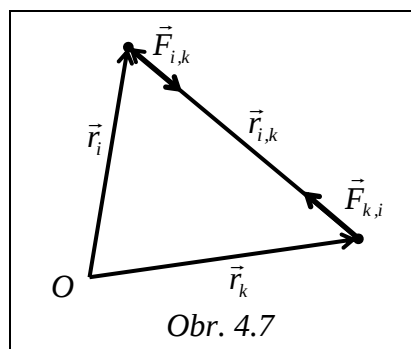
Budeme předpokládat, že vnitřní síly vzájemného působení dvou bodů jsou centrální, takže mají směr spojnice obou bodů. Pak platí

$$\vec{r}_{i,k} \times \vec{F}_{i,k} = \vec{0},$$

tzn., že vnitřní síly opět vypadnou z rovnice [srovnej (4.4)]

Z rovnice (4.20) po všech popsanych úpravách obdržíme

$$\boxed{\frac{d\vec{b}}{dt} = \vec{M}} \quad (4.21)$$

To je matematické vyjádření druhé věty impulsové. Slovně ji můžeme vyjádřit:

Časová změna celkového momentu hybnosti soustavy hmotných bodů vzhledem k bodu O je rovna celkovému momentu vnějších sil na soustavu působících vzhledem k bodu O.

V případě, že $\vec{M} = \vec{0}$, plyne z rovnice (4.21)

$$\frac{d\vec{b}}{dt} = \vec{0}$$

a tedy

$$\boxed{\vec{b} = \vec{b}_1 + \vec{b}_2 + \dots + \vec{b}_n = \overrightarrow{\text{konst.}}}$$

To je **zákon zachování momentu hybnosti**:

Celkový moment hybnosti soustavy zachovává svoji velikost, směr i orientaci, jestliže celkový moment vnějších sil na ni působících je nulový vektor.

Podmínka $\vec{M} = \vec{0}$ je splněna, když $\vec{r}$ a $\vec{F}_{ext}$ jsou rovnoběžné nebo $\vec{r} = \vec{0}$. Ale v případě, že $\vec{F}_{ext} = \sum_i \vec{F}_i = \vec{0}$ může být celkový moment vnějších sil na soustavu působících

$\vec{M} \neq \vec{0}$. Typickým příkladem je působení tzv. dvojice sil, tj. dvou rovnoběžných sil stejné velikých, opačně orientovaných, které neleží v jedné přímce.

S důsledky zákona zachování momentu hybnosti se seznámíme podrobněji v 5. kapitole, části 5.4, odstavci *Setrvačníky* (především u volných setrvačnicků a jejich praktických využití).

Kontrolní otázky ke kapitole 4.

1. Uveďte základní charakteristiky soustavy hmotných bodů.
2. Napište (příp. odvoďte) a vyslovte 1. impulsovou větu pro soustavu hmotných bodů.
3. Vyslovte zákon zachování hybnosti soustavy hmotných bodů.
4. Napište pohybovou rovnici soustavy hmotných bodů s proměnnou hmotností a proveďte diskusi této rovnice.
5. Ukažte, jak z pohybové rovnice soustavy s proměnnou hmotností získáme Ciolkovského rovnici pohybu rakety.
6. Vysvětlete pojem hmotný střed soustavy hmotných bodů.
7. Jak se vypočítá poloha hmotného středu v případě spojitého rozložení hmoty?
8. Vyslovte větu o pohybu hmotného středu soustavy hmotných bodů. Uveďte příklady použití.
9. Může být hybnost pohybujícího se tělesa nulová?
10. Definujte fyzikální veličiny moment síly a moment hybnosti.
11. Napište a vyslovte 2. impulsovou větu.
12. Ukažte, jak z 2. impulsové věty plyne zákon zachování momentu hybnosti.